

čavanja ljudskih prava i sloboda i koja je dovela u pitanje egzistenciju mnogih, jasno je da će desni populizam nastaviti bujati i ujedno legitimirati nacionalizam na temelju antiglobalizma. U tom kontekstu Adornovo upozorenje o sjenama desnog radikalizma ima još više smisla, možda i više nego prije pedeset godina. “Kako će se te stvari razvijati, kao i odgovornost za to kako dalje, u našim je rukama” (str. 41).

*Hrvoje Cvijanović
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu*

Recenzija

Francis Fukuyama
Identitet: Zahtjev
za dostojanstvom
i politike zamjeranja

TIM Press, Zagreb, 2020., 280 str.

Fukuyama se vratio! Jedan od najcitiranijih živućih politologa (prema podacima *Google znalca* na prvome mjestu je Ronald Inglehart sa 135 056, a Fukuyama je na trećem sa 102 674 citata), ali i najkritiziranijih (poglavito zbog članka, a potom i knjige o “kraju povijesti”), objavio je na jesen 2018. godine novu knjigu koja je hrvatsko izdanje doživjela na početku 2020., nedugo prije širenja globalne pošasti u naš kutak svijeta. Nakon *Kraja povijesti* (1994), *Povjerenja* (2000), *Kraja čovjeka* (2003) i *Izgradnje države* (2005) ovo

je čak peta Fukuyamina knjiga prevedena na hrvatski jezik. Premda ga šira javnost doživljava kao teoretičara liberalne demokracije i njene isprepletenosti s tržišnom ekonomijom i njenim kulturno-društvenim zasadama Zapada, Fukuyama je doktorirao na hladnoratovskoj temi, a trenutno na Stanfordu predaje kolegije iz međunarodnih odnosa i analize vanjske politike.

Autor u uvodnoj rečenici predgovora prilično pretenciozno tvrdi kako ne bi ni napisao ovu knjigu da Donald Trump nije 2016. godine postao američkim predsjednikom. Međutim, teme koje autor u njoj otvara dotiču se procesa i fenomena koji traju puno dulje od Trumpovog dolaska na vlast te obuhvaćaju puno širi krug društava od američkoga. Fukuyamina nova monografija ustvari se uvelike nastavlja na pitanja kojima se autor bavi već nekoliko desetljeća. Nadalje, predgovor u pasusima koji daju opravdanje za novu knjigu podsjeća površne kritičare možda najpoznatije Fukuyamine knjige *Kraj povijesti i posljednji čovjek* kako se u njoj radi o isticanju liberalne demokracije i liberalnoga međunarodnog poretka utemeljenog u slobodnoj trgovini i međunarodnim organizacijama i konvencijama kao o (logičnoj) krajnjoj fazi utjelovljenja političkih ideja (i ideala) u smislu Hegela (kojeg autor čita kroz Alexandra Kojevea). Pored toga, autor ukazuje i na naličje trijumfa zapadnog modela, a to je ničeovski koncept posljednjega čovjeka (u nekim prijevodima i “zadnji čovjek”), samozadovoljnog i indolentnog, okrenutog ispraznome i prolaznome.

Fukuyama poentira da je upravo u *Kraju povijesti*, ali i u kasnijim djelima, najavio kako će nacionalno i religijsko i u budućnosti ostati glavne pokretačke snage u po-

litici te da ga suvremeni svjetski događaji i procesi potiču da u novoj knjizi propita kako se liberalna demokracija nosi s akomodacijom tih snaga s obzirom na pitanje *thymósa* (θυμός), odnosno žudnje za priznanjem dostojanstva. *Thymós* je kod Platona treći dio duše, pored požudnosti (*érōs*, ἔρως) i razumnosti (*lógos*, λόγος), a ponekad se prevodi kao srčanost. Fukuyama povlači paralelu između požudnosti i osobnih preferencija (birača i potrošača) te frojdovskog ida, odnosno razumnosti i maksimizacije osobne koristi (birača i potrošača) te ega. U *thymósu* pak vidi temelj suvremenih politika identiteta, odnosno zahtjeva za priznanjem dostojanstva i politika zamjeranja zbog prošlih ili sadašnjih pretrpljenih boli. Analogno prethodno navedenom, premda Fukuyama to izravno ne spominje, valjalo bi potom *thymós* povezati s konceptom super-ega. Fukuyama jasno odbacuje tumačenje ljudske naravi i motivacija (političkog) djelovanja kroz ekonomistički pristup racionalnog izbora kao redukcionističko, te ističe kako razumijevanje poticanja na djelovanje treba tražiti u želji za priznanjem (dostojanstva), čime je ponovno na tragu Hegela. Tako, primjerice, ističe kako poticaje za suvremeno nezadovoljstvo socioekonomskim nejednakostima, posebice vidljivo u postindustrijskim društvima, treba tražiti ne samo u objektivnim materijalnim odnosima već i u osjećajima ekonomske poniženosti i nepriznatosti koji se u posljednje vrijeme sve više mobiliziraju, počesto kroz megafon populističkih vođa.

Iz pojma *thymósa* Fukuyama izvodi dvojje novokovanice – *isothymiju* (ισοθυμία), odnosno zahtjev za jednakim priznanjem naspram drugih ljudi (ili društava i naci-

ja) te *megalothymiju* (μεγαλοθυμία), tj. zahtjev za priznanjem vlastite individualne ili kolektivne superiornosti. Upravo u prijedoru zadovoljenja tih dvaju zahtjeva, prema autoru, leži korijen suvremenih identitetskih razdora koji politički mobiliziraju diljem svijeta. Autor napominje kako upravo suvremena (liberalna) demokracija predstavlja pobjedu *isothymije* nad *megalothymijom* promicanjem temeljne jednakopravnosti svih pojedinaca. Međutim, istovremeno primjećuje i problem da zahtjevi za priznanjem (primjerice nacionalnih i religijskih) identiteta mogu prerasti u zahtjev za priznanjem superiornosti i da u svakom društvu neke aktivnosti, zanimanja ili postignuća nužno zadobivaju veći respekt od ostalih, te stoga savršena jednakost digniteta nije dohvatljiva. Izvedeno iz toga, jednakost šansi (za poštovanje) nije moguće pretočiti u jednakost ishoda (bivanja poštovanim) zbog opetovano (ne nužno i uvijek) potvrđenog Paretovog načela. Prema potonjem, primjerice, puno ljudi (četiri petine) pjeva, ali samo nekoćicina (petina) pjeva vrhunski i dobiva naklonost slušatelja.

Na tragu rasprave o suvremenim politikama identiteta i zahtjeva za priznanjem autor podsjeća kako se kod identiteta radi o suvremenom pojmu, koji izvire iz stava da je unutarnje jastvo vrjednije od onog izvanjskog, tj. da subjektivno sebeočitovanje pojedinca ima prednost nad društvenim vrednovanjem pojedinčevog jastva. Korijen takvog poimanja Fukuyama pronalazi kod Luthera i njegovog inzistiranja na unutarnjem čovjekovom opravdanju vjerom naspram izvanjskog opravdanja djelima te, posljedično, nasuprot posredničkom autoritetu Rima.

Međutim, ključnu točku uspostave suvremenog pojma identiteta pronalazi kod Rousseaua i njegovog razlikovanja pred društvene, animalne ljubavi prema samome sebi (*amour de soi*) i oholog samoljublja (*amour propre*) koje izvire iz želje za društvenim priznanjem. Fukuyama tako Rousseauov poziv na povratak iskonskom osjećaju življenja (*sentiment de l'existence*) na osnovi ljuštenja naslaga društvenosti vidi u naglašavanju življenog iskustva, središnjem pojmu politike identiteta. Naime, suvremeni zahtjevi za priznanjem (prethodno marginaliziranih) identiteta počesto traže od društva priznanje specifičnih, unutarnjih (često vrlo individualnih) iskustava i osjećaja.

Povijesna prekretnica u univerzalizaciji zahtjeva za dostojanstvom za Hegela je Francuska revolucija, a Fukuyama borbu za *isothymiju* vidi i u podlozi Arapskome proljeću ili pak obojenim revolucijama u Gruziji i Ukrajini. Nadalje, autor problem suvremenih prijepora oko politika identiteta u okvirima liberalne demokracije vidi u dvama inačicama zahtjeva za dostojanstvom nakon Francuske revolucije – priznanjem dostojanstva pojedinca te priznanjem dostojanstva kolektiva. Priznanje dostojanstva pojedinca, u paru sa shvaćanjem slobode kao sposobnosti donošenja vlastitih moralnih sudova (uključujući stvaranje vlastitih vrijednosti), iznjedrilo je ekspresivni individualizam. Međutim, u šumi mogućih vrijednosnih odabira pojedinac će potražiti utočište u kolektivu i svoje društveno oblikovano jastvo prihvatiti kao svoje autentično iskonsko jastvo. Priznanje dostojanstva kolektivnog identiteta manifestira se pak kroz nacionalizam i (politizirani) konfesionalni identitet. Upravo

pregršt mogućih odabira u društvu ekspresivnog individualizma vraća na političku scenu naciju i religiju usprkos mišljenju da će ih bogata i individualistička (zapadna) društva prevladati kao dominantne referentne kategorije društvenosti.

Presudnu osobu za preusmjeravanje tržišta s dostojanstva pojedinca na dostojanstvo skupine Fukuyama pronalazi u Herderu i njegovom naglašavanju samobitnosti kulturno-geografski jasno određenih zajednica. Nadalje, premda je uspon kapitalizma upravo otvorio prostornu i socijalnu mobilnost ljudi, a samim time i potrebu za univerzalizacijom dostojanstva, istovremeno upravo heterogenizacija i omasovljenje življenja (Tönniesov prelazak iz *Gemeinschaft* u *Gesellschaft*) što ih donosi suvremena tržišna ekonomija otvaraju pitanja ne samo individualnog već i kolektivnog identiteta.

Autor povratak primata nacionalnog i religijskog u politici XXI. stoljeća vidi i uzmaku socioekonomske dimenzije političke borbe i sunovratu potpore socijaldemokratskim strankama u bogatim, postindustrijskim društvima. Fukuyamu globalna slabost ljevice posebice čudi u kontekstu porasta nejednakosti upravo na Zapadu, sukladno “slonovskom grafikonu” Branka Milanovića. Međutim, odgovor zašto rast ekonomske nejednakosti uzrokuje porast populizma s nacionalističkim ili konfesionalnim predznakom vidi u tome što je dostojanstvo relacijska kategorija, odnosno što pojedinac teži biti poštovan naspram drugih, što nas vraća pojmu *megalothymije* koja, zajedno s primatom unutarnjeg jastva, proizvodi frustraciju zbog raskoraka između percepcije vlastite vrijednosti i objektivnih izvanjskih uvjeta

te srdžbu zbog gubitka prethodnog statusa (kao u slučaju osiromašene niže srednje klase na Zapadu).

U završnom dijelu knjige Fukuyama s jedne strane pokazuje razumijevanje za naglasak na politici identiteta kao oruđu emancipacije i omogućavanja vidljivosti marginaliziranih skupina, ali s druge strane jasno upozorava da cjepkanje u sve manje i manje identitetske skupine otežava pronalaženje zajedničkog jezika i temeljnog skupa vrijednosti oko kojih je moguća slobodna deliberacija na tržištu ideja unutar liberalne demokracije. Kao rješenje vidi koncepte interpersonalnog povjerenja i državljanstva, odnosno ustavnog patriotizma, tematizirane u njegovim ranijim knjigama. U tom kontekstu hvali napore na stvaranju paneuropskog identiteta u budućnosti, ali i pokazuje razumijevanje za njemačko-sirijskog politologa Bassama Tibija koji je svojedobno bio napadnut kada se zauzimao za liberalno-prosvjetiteljsku *Leitkultur* u Njemačkoj kao branu od fragmentirajućeg multikulturalizma koji ne uspijeva stvoriti zajednički okvir za etnoreligijske identitete domaćeg i useljeničkog stanovništva. Istovremeno sugerira kako bi europske zemlje u svojim politikama državljanstva trebale prijeći s *ius sanguinis* na prekomorski *ius soli*. Na tom tragu veliča američku asimilaciju useljenika i simboličku težinu naturalizacijske prisege kojom se novopečeni Amerikanci odriču vjernosti ikakvom stranom moćniku, knezu, državi ili suverenu. U tome sažetom izričaju američke civilne religije moguće je pronaći stanovite paralele s krsnim zavjetom.

Kvaliteta ove knjige očituje se u Fukuyaminoj pitkoj, a opet izvorima i kontekstom poduprtoj argumentaciji, u njego-

voj sposobnosti da u različitim epohama i tradicijama političke misli pronade (ili možda sâm isplete) Arijadninu nit. Autor u svojem pokušaju razrješenja dvojbe pomirenja suvremene liberalne demokracije i sve složenijih i prjepornijih politika identiteta možda ne nudi odveć razrađen hodoigram javnopolitičkih naputaka, no zato još jednom svjedoči o svojoj nepokolebljivoj privrženosti prosvjetiteljskoj tradiciji tražanja za istinom i otvorenosti za raspravu i dijalog.

Višeslav Raos
Fakultet političkih znanosti,
Sveučilište u Zagrebu

Recenzija

Orlanda Obad, Petar Bagarić (ur.) Devedesete. Kratki rezovi

Institut za etnologiju i folkloristiku i
Jesenski i Turk, Zagreb, 2020., 425 str.

Zbornik *Devedesete. Kratki rezovi* koji su uredili Orlanda Obad i Petar Bagarić ugledao je svjetlo dana u periodu prvog vala koronavirusa. Zanimljiva je koincidencija da se zbornik koji obrađuje vrlo turbulentno vrijeme i ogromne posljedice tog vremena za hrvatsko društvo pojavio u još jednom turbulentnom trenutku. Dotad neviđena zdravstvena situacija u novijoj Hrvatskoj, prve epidemiološke mjere, karantena te mnogo nepoznanica o virusu i njegovim posljedicama logično su iz fokusa istraživanja potisnuli sve ostale teme.